

РОЗДІЛ 5. ПРОБЛЕМИ НАУКИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА ТА ЇХ ВИРІШЕННЯ У ЗАКОНОТВОРЧІЙ ТА ПРАВОЗАСТОСОВНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

DOI <https://doi.org/10.36059/978-966-397-244-2-2-8>

Білокін Р. М.

заслужений юрист України,

доктор юридичних наук,

доцент кафедри правознавства

Полтавський університет економіки і торгівлі

м. Полтава, Україна

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ СТАНДАРТИ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСУАЛЬНОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ УКРАЇНИ

Сучасна Україна переживає період комплексного реформування кримінального та кримінального процесуального законодавства в світлі відповідності його до європейських та міжнародних стандартів. Логічним результатом діяльності нашої держави на цьому шляху є закріплення пріоритету положень міжнародно-правових актів, ратифікованих Україною, над нормами національного кримінального процесуального законодавства. Цим обумовлюється необхідність ретельного вивчення норм (стандартів) міжнародно-правових актів у галузі забезпечення прав і свобод особи під час здійснення щодо неї кримінального переслідування.

Автором проаналізовано основні міжнародні та вітчизняні нормативно-правові акти, у яких закріплено загальні стандарти захисту прав людини у кримінальному провадженні. Зазначено, що питання міжнародних стандартів захисту прав особи у кримінальному процесі на сьогодні досліджене не у повному обсязі. Вказано, що міжнародні стандарти захисту прав людини в

кримінальному процесі можна розподілити на 2 групи: перша стосується захисту прав та свобод потерпілого, друга – підозрюваного, обвинуваченого.

На основі аналізу чинного міжнародного та національного законодавства до основоположних стандартів захисту прав потерпілих у кримінальному процесі автор відносить: право вільного доступу до правосуддя та справедливий розгляд справи; право та вільний доступ до інформації; забезпечення можливості отримання потерпілим правової, медичної та психологічної допомоги та в цьому контексті забезпечення безпеки потерпілої особи; забезпечення державою відшкодування потерпілому шкоди, завданої кримінальним правопорушенням та похідне звідси забезпечення права на справедливу реституцію жертвам, їх сім'ям або утриманням; забезпечення державою можливості позасудового врегулювання спорів. Вказано, що до основних міжнародних стандартів захисту прав та свобод підозрюваного, обвинуваченого в кримінальному судочинстві відносяться такі: бути негайно й детально поінформованим зрозумілою для нього мовою про характер і причини обвинувачення, висунутого проти нього; забезпечення права на захист; право на справедливий розгляд та вирішення справи у розумні строки; презумпція невинуватості; право на доступ до доказів.

Наголошено на необхідності подальшого провадження у кримінально-правову практику положень рішень Європейського суду з прав людини.

Вступ

Режим правової захищеності особи у сфері кримінального правосуддя – одна з найважливіших цілей галузевого процесуально-правового регулювання. Його створення й укріплення передбачають систему засобів, які забезпечували б правозахисну діяльність правозастосовувача в кримінальному судочинстві, формування і реалізацію активної правової позиції учасника кримінального процесу. Ці засоби повинні забезпечувати і правову захищеність кримінально-процесуального простору в цілому, а точніше – його соціальне призначення, яке розглядається в контексті концепції конфліктного призначення права.

Обраний Україною євроінтеграційний шлях та завдання, які взяла на себе наша держава, вимагають вжиття заходів для уніфікації та стандартизації національного кримінального

процесуального закону відповідно до європейських стандартів, створення умов для ефективної реалізації процесуальних прав усіх учасників даного виду провадження.

Крім того, необхідність звернення до питань стандартизації сучасного кримінально-процесуального законодавства викликана тенденцією у вітчизняній кримінально-процесуальній науці, сутність якої полягає в намірах змінити обриси всього кримінального судочинства, в перетворенні його із засобу досягнення державних інтересів на інструмент налагодження соціально-правового конфлікту.

Важливою складовою в обраному Україною шляху до становлення повноцінним членом Європейського співтовариства є приведення законодавства та практики його застосування у відповідність з положеннями Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – ЄКПЛ) та Протоколів до неї, ратифікованих Україною. В свою чергу, застосування ЄКПЛ є неможливим без врахування практики Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ), особливо щодо таких важливих питань, як забезпечення захисту особи, права якої піддаються обмеженням внаслідок здійснення щодо неї кримінального провадження.

1. Поняття та правові засади забезпечення захисту особи у кримінальному процесі

У зв'язку з комплексним реформуванням кримінального судочинства, першочерговим завданням є визначення напрямку його здійснення. Відповідно до зобов'язань, які взяла на себе Україна під час вступу до Ради Європи та, згідно з положеннями Конституції України (ст. 129), цей курс реалізується шляхом запровадження змагального судочинства на усіх стадіях вітчизняного кримінального процесу. Обрання саме такого напрямку є цілком закономірним, оскільки світовий досвід функціонування кримінального судочинства свідчить про те, що сьогодні людство ще не винайшло кращої, ніж змагальна, моделі справедливого кримінального судочинства [1, с. 4].

Варто звернути увагу на те, що ефективність змагального процесу залежить від чіткого виокремлення функцій кримінального процесу та сторін, що беруть у ньому участь, а також від визначення предмета кожної функції та змісту діяльності сторін [2, с. 171].

У кримінальному судочинстві термін та поняття захисту має вужче, спеціальне значення і охоплює: 1) осіб, учасників процесу, суб'єктів, правомочних здійснювати захист (обвинувачений та його захисник), які, власне, і становлять сторону захисту; 2) назву процесуальної функції; 3) діяльність суб'єктів захисту щодо реалізації наданих їм прав та повноважень у процесі здійснення виконуваної ними функції [3, с. 10].

Слід зауважити, що зміст захисту як виду комплексної кримінальної процесуальної діяльності вбирає в себе усі напрямки захисної діяльності, що відбувається у межах кримінального провадження, тому відразу бачиться правильним, розглядаючи захист через кримінально-процесуальну призму, визначити дві окремі його площини: 1) діяльність учасників процесу (підозрюваного, обвинуваченого та їх захисника) направлена на спростування обвинувачення та захист своїх законних прав та інтересів під час кримінального провадження; 2) діяльність спеціально уповноважених органів та учасників процесу направлена на захист прав та законних інтересів інших учасників кримінального провадження.

Беззаперечним є той факт, що найяскравіше сутність захисної діяльності виявляється під час дій, направлених на спростування підозрюваним або його захисником-адвокатом підозри (обвинувачення) та захисту своїх прав під час такого провадження.

Кримінальний процесуальний кодекс України (далі – КПК України) не містить прямого визначення поняття «захист». Право на захист є одним із ключових принципів міжнародного права та закріплюється в Україні на конституційному рівні. Зокрема, ч. 2 ст. 63 Конституції України встановлює, що підозрюваний, обвинувачений чи підсудний має право на захист. Окрім цього, відповідно до п. 6 ч. 3 ст. 129 Конституції України право на захист є однією з основних засад судочинства в Україні. КПК України встановлює, що забезпечення права на захист є однією із загальних засад кримінального провадження (ст. 7) [4].

Термін «захист» використаний законодавцем для позначення діяльності, яка полягає в забезпеченні прав і свобод людини і громадянина безвідносно до його ролі в кримінальному процесі; прокуратура, слідчі, поліція оберігають громадян від посягань, також здійснюють захист в сенсі охорони і усунення небезпеки.

У кримінальному процесі функцію захисту традиційно пов'язую, насамперед, з діяльністю адвокатів. В юридичній

літературі висловлювалася думка, відповідно до якої адвокатура виступає основним носієм функції захисту, є елементом системи правоохоронних органів. Дозволю собі не погодитися з подібним визначення місця адвокатури з наступних підстав. У Законі України від 19 грудня 1992 року «Про адвокатуру і адвокатську діяльність» встановлюється, що адвокатура не входить в систему державних органів та органів місцевого само-врядування. Адвокатура України є добровільним професійним громадським об'єднанням, покликаним згідно з Конституцією України сприяти захисту прав, свобод та представляти законні інтереси громадян України, іноземних громадян, осіб без громадянства, юридичних осіб, подавати їм іншу юридичну допомогу [5].

Функція захисту, на рівні з функцією обвинувачення і вирішення справи по суті, являється необхідною і обов'язковою в рамках змагальної форми кримінального судочинства, що витікає зі змісту принципу змагальності.

Раніше зазначалося, що захист як самостійна функція з'являється одночасно з обвинуваченням і здійснюється паралельно з ним. За загальним правилом він знаходиться в стані протиборства з обвинуваченням. Захист виникає як закономірна необхідність особи протистояти звинуваченням його в злочині, позбавленням волі, іншими труднощами і втратами.

М.С. Строгович визначав захист у вигляді діяльності, представляючи собою «сукупність процесуальних дій, спрямованих на спростування обвинувачення, на встановлення невинуватості обвинуваченого або на пом'якшення його відповідальності» [6, с. 236].

В.О. Попелюшко під функцією захисту розуміє породжений кримінальним переслідуванням, здійснюваний у відповідності з законом та виражений у формі правових відносин вид (напрямок, компонент, частина), виконуваний суб'єктами захисту, спрямований на повне або часткове спростування обвинувачення, реабілітацію невинного, пом'якшення відповідальності винного, її охорону прав та законних інтересів підозрюваного, обвинуваченого, підсудного, засудженого, виправданого і надання їм необхідної кваліфікованої правової допомоги [7, с. 69].

С.М. Даровських, зазначаючи, що під функцією захисту у кримінальному судочинстві слід розуміти регламентований законом напрям діяльності суб'єктів захисту (обвинуваченого, захисника, законного представника, цивільного позивача, його

захисника), наділених правом (або) обов'язком використовувати всі вказані у законі заходи та засоби для виявлення обставин, що виправдовують обвинуваченого чи пом'якшують або виключають його відповідальність, та для охорони законних інтересів, як обвинуваченого, так і цивільного відповідача [8, с. 165].

Проаналізувавши наявні в науковій літературі визначення кримінально-процесуальної функції захисту можна виділити такі основні її ознаки: спрямованість на заперечення підозри або обвинувачення; спрямованість на виявлення обставин, що виправдовують обвинуваченого, виключають або пом'якшують його відповідальність, пом'якшують покарання; спрямованість також на охорону особистих та майнових прав осіб, які мають право на захист; спрямованість на сприяння застосуванню інституту реабілітації невинуватого; специфічне коло суб'єктів реалізації функції; можливість використовувати всі вказані у законі заходи та засоби для реалізації функції.

Як випливає з положення п. 45 ст. 5 КПК України, функція захисту розглядається законодавцем як кримінально-процесуальна діяльність, виконувана стороною захисту, спрямована на захист від обвинувачення (кримінального переслідування). При цьому обвинувачення конкретизується в певній процесуальній формі – постановою про притягнення як обвинуваченого, обвинувальному висновку або обвинувальному акті. Звідси випливає, що признання захисту зводиться до протистояння тих позицій, які закладені. Сторона захисту в ролі захисника проявляє також захист всіх прав і свобод людини і громадянина і інтересів обвинуваченого і надає йому повну юридичну допомогу по кримінальній справі [9, с. 18].

Відповідно до ст. 44 КПК України захисник як основний учасник зі сторони захисту – це лице, яке виконує захист прав і інтересів підозрюваних і обвинувачених, яке надає їм юридичну допомогу по кримінальній справі. В даній нормі відсутні положення про, те що захисник виконує захист свого довірителя також і від обвинувачення. Цю обставину можна пояснити тим, що в переглянутій нормі пригадується і підозрюваний – лице, яке не було звинувачене обвинувачення, крім того, як представляється, захист прав і інтересів обвинуваченого припускає також його захист від обвинувачення [1].

1. *Кримінально-процесуальний Кодекс України – К. : Видавничий дім «Скіф», 2012.*

Функцію захисту в кримінальному процесі, як зазначено раніше, крім обвинуваченого, захисника, законного представника, виконують й інші суб'єкти з боку захисту – цивільний відповідач і його представник. Цивільним відповідачем є фізична або юридична особа, яка притягується до відповідальності за шкоду, причинену злочином. Заперечення громадянського відповідача проти пред'явленого кримінального позову, його пояснення і показання по суті даного позову припускають наявність у нього права виступати проти пред'явленого підсудному обвинувачення, і в постанові про притягнення як обвинуваченого вказуються, крім інших обставин, також характер і розмір шкоди, заподіяної злочином. Саме тому дану шкоду становить зміст пред'явлених вимог в кримінальному процесі. Таким чином, заперечуючи проти цивільного позову, цивільний відповідач фактично виступає проти відповідної частини обвинувачення підсудного у вчиненні злочину. У зв'язку з чим можна вважати, що він вправі оспорювати, крім характеру і розміру шкоди, також доведеність та обґрунтованість пред'явленого обвинувачення, кримінально-правову кваліфікацію діяння і т.д. Невипадково закон відносить його до рівних учасників кримінального судочинства з боку захисту (ст. 50 КПК України).

Зі змісту ст. 45 КПК України вбачається і така функція захисника, як надання юридичної допомоги обвинуваченому. Під юридичною допомогою розуміється будь-яка юридична допомога, яка надається підзахисному, яка завжди прямо або побічно пов'язана з тим, що йому пред'явлено звинувачення в скоєнні злочину, наприклад, складання цивільно-правових документів, розпоряджень про грошові вклади [10].

Слід зазначити, що функція надання юридичної допомоги властива тільки професійному захиснику, що володіє спеціальними знаннями в області юриспруденції.

Одним з видів суспільних відносин є кримінально-процесуальні правовідносини, суб'єктом яких, поряд з іншими, виступає особа, обвинувачувана у вчиненні протиправного діяння. Захист обвинувачуваного – це, перш за все, захист людини від свавілля державної влади. Функція захисту за своєю суттю є соціально значимою, проявляється в якості реакції громадянського

суспільства на обвинувачення особи в злочині і застосування до неї покарання, і в призначенні їй покарання, в той час як функція обвинувачення здійснюється державною владою. Захист в кримінальному процесі, таким чином, виступає одним із видів соціального захисту людини і, навпаки, в рамках захисту конкретної людини захисник виконує важливу соціальну функцію [11, с. 88].

Як випливає з положення ст. 45 КПК України, обвинувачений вправі захищати свого підзахисного від обвинувачення різними засобами і способами, не забороненими законом, заперечувати проти обвинувачення, давати показання по пред'явленому обвинуваченню чи відмовлятися від дачі показань. При згоді обвинуваченого давати показання база обвинувачення формується при участі самого підсудного. Щоб не залишити підсудного без привілей не свідчити проти себе, його необхідно попередити про те, що дані ним показання «можуть бути використані в якості доказів по кримінальній справі», а також що вони можуть бути використані в якості «обвинувачень» по справі [10].

Як було зазначено вище, право на захист гарантується Конституцією України підозрюваним, обвинуваченим чи підсудним. Положення КПК України доповнюють та конкретизують дану норму, встановлюючи, що право на захист надається особам з наступним процесуальним статусом: – підозрюваний; – обвинувачений; – виправданий; – засуджений.

Функція захисту може здійснюватися декількома способами. Першим є здійснення функції захисту підозрюваним або обвинуваченим особисто через реалізацію прав, що дозволяють йому захищати свої інтереси на всіх стадіях процесу (ч. 3 ст. 42 КПК України). Другим способом реалізації функції захисту є здійснення захисту за допомогою захисника (ст. 48-49 КПК України). Слід зауважити, що участь захисника у кримінальному провадженні відповідно до ч. 4 ст. 20 КПК України не звужує процесуальних прав підозрюваного, обвинуваченого. До третього способу реалізації функції захисту ми відносимо здійснення захисту за допомогою законного представника (ст. 44 КПК України) [10].

Окрім того, динаміка змін кримінального процесуального законодавства та практики ЄСПЛ свідчить про поступове розширення кола осіб, яким надається можливість скористатися

правом на захист від кримінального переслідування. Сучасна концепція права на захист у кримінальному провадженні відповідно повинна розглядатись як цілісність двох складових елементів такого права: 1) статичний – право на захист підозрюваного, обвинуваченого; 2) динамічний – право на захист особи, щодо якої вчиняються дії або приймаються рішення, які свідчать про наявність фактичного неформалізованого кримінального переслідування (представника юридичної особи, третьої особи, щодо майна якої вирішується питання про арешт, свідок, щодо якого є фактичні підстави підозрювати його у вчиненні кримінального правопорушення, особа, яку освідують з метою встановлення її причетності до вчинення кримінального правопорушення та ін.).

Також необхідно не забувати про право на захист осіб, які є потерпілими від кримінального правопорушення. Надання особі правового статусу потерпілого є способом кримінально-процесуального захисту його прав. Відповідно до ст. 55 КПК України потерпілим у кримінальному провадженні може бути фізична особа, якій кримінальним правопорушенням завдано моральної, фізичної або майнової шкоди, а також юридична особа, якій кримінальним правопорушенням завдано майнової шкоди [10]. Права та обов'язки потерпілого виникають в особі з моменту подання заяви про вчинення щодо неї кримінального правопорушення або заяви про залучення її до провадження як потерпілого. У сучасних умовах реалізації засади змагальності сторін проблеми посилення захисту прав та інтересів потерпілих від злочинів значною мірою може бути вирішено завдяки розширенню прав потерпілих з урахуванням положень Конституції України, міжнародних правових актів, рішень Європейського суду з прав людини, цивільного та цивільно-процесуального законодавства. Виходячи із принципу рівності сторін, потерпілий має отримати всі ті права, які має підозрюваний, включаючи право користуватись юридичною допомогою захисника.

Таким чином, проаналізувавши наявні в науковій літературі визначення кримінально-процесуальної функції захисту можна виділити такі основні її ознаки: спрямованість на заперечення підозри або обвинувачення; спрямованість на виявлення обставин, що виправдовують обвинуваченого, виключають або пом'якшують його відповідальність, пом'якшують покарання;

спрямованість також на охорону особистих та майнових прав осіб, які мають право на захист; спрямованість на сприяння застосуванню інституту реабілітації невинуватого; специфічне коло суб'єктів реалізації функції; можливість використовувати всі вказані у законі заходи та засоби для реалізації функції.

Окрім того слід пам'ятати, що функція захисту стосується в рівних можливостях також потерпілих, свідків, цивільного позивача та відповідача, а також інших осіб, які беруть участь у кримінальному провадженні.

2. Міжнародно-правові стандарти захисту прав людини в кримінальному провадженні

О. В. Капліна цілком доречно зазначила, що реформування національного законодавства неможливе без урахування відповідного досвіду міжнародної спільноти. Вставши на демократичний шлях розвитку і визначивши як завдання побудову правової держави, Україна повинна сприйняти глибоко гуманістичні цінності, що набули статусу загальноновизнаних норм і стандартів, та імплементувати найпрогресивніші з них у свою правову систему [12, с. 223].

З-поміж іншого, проблеми і вимоги, які на сьогодні стоять перед Україною з огляду на інтеграційні процеси, свідчать про те, що захист прав, свобод і законних інтересів особи набуває все більшого значення. За таких умов розроблення й практичне втілення дієвих правових механізмів захисту прав, свобод та законних інтересів особи неможливе без урахування загальноновизнаних міжнародно-правових стандартів і принципів у цій галузі. Саме тому, на наше переконання, удосконалення кримінального процесуального законодавства України повинно відбуватися тільки з урахуванням загальноновизнаних європейських стандартів і принципів здійснення кримінального судочинства. Отже, безумовно, на сучасному історичному етапі розвитку нашої держави порушене питання вимагає осмислення сутності та правової природи міжнародно-правових стандартів захисту особи в кримінальному процесі.

Більше того, в умовах концептуального реформування національного законодавства потреба зосередження уваги на обов'язковості впровадження міжнародно-правових стандартів захисту прав і свобод особи в кримінальному процесі, як ніколи, стає актуальною для нашої держави. Отже, існує потреба

привернути увагу практиків і законотворців до названої проблеми для спонукання їх доформування відповідної концепції вдосконалення законодавства. Тож цілком очевидно, що позитивний досвід міжнародного співробітництва показує, що побудова добросусідських відносин з іншими державами базується на теорії і практиці міжнародного права та обумовлює потребу створення добре налагодженого державного механізму правового регулювання. Від цього напряму державного управління залежить ефективність імплементації норм міжнародного права як у сфері взаємовідносин між державами, так й при їх реалізації відповідно до норм національного законодавства [13, с. 113].

До того ж зазначене обумовлено взятим Україною зобов'язанням щодо забезпечення захисту прав і свобод людини у повному обсязі, а в разі їх порушення – створення умов для поновлення. І як доречно зауважив М. Орхіз, конституційні права й свободи людини не можуть бути вужчими за змістом від міжнародно-правових стандартів, і до цього повинні прагнути всі народи [14, с. 9].

Головними характеристиками прав людини в західній концепції виступають їх невідчужуваність, фундаментальність та індивідуальний характер, а також природно-правове походження. В азійській концепції перевага надається не правам, а обов'язкам індивіда перед суспільством та державою. Суспільство переважає над інтересами індивіда в Азії, натомість на Заході права індивіда вище за інтереси суспільства. Саме цим і пояснюється той факт, що на території Європейського Союзу діє принцип юридичної визначеності, що не дозволяє державі посилатися на відсутність певного нормативного акта, який визначає механізм реалізації прав та свобод громадян, закріплених у Конституціях чи інших актах [15, с. 89–90].

У юридичній літературі міжнародні стандарти прав людини пропонується розуміти як норми, які відображають загально-визнані принципи міжнародного права стосовно прав людини і регулюють відносини, що складаються в ході їх реалізації в різних сферах судочинства [16, с. 310].

На загальнонауковому рівні прийнято вважати, що міжнародні стандарти захисту прав людини містяться в численних документах, прийнятих в рамках Ради Європи, зокрема, Статуті Ради Європи (1949 р.); Конвенції про захист

прав людини й основоположних свобод (1950 р.), і в Протоколах до неї, а також в Декларації основних принципів правосуддя для жертв злочинів і зловживання владою (1985 р.).

Питання міжнародних стандартів захисту прав особи у кримінальному процесі на сьогодні досліджене не у повному обсязі. У юридичній літературі можна знайти лише окремі визначення визначення.

Міжнародні стандарти захисту прав особи в кримінальному судочинстві – це особливі орієнтири захисту прав особи в кримінальному судочинстві. Під ними слід розуміти не тільки загальновизнані норми і принципи міжнародного права, а й міжнародні договори, і численні норми законодавчих актів [17, с. 152]. Щодо європейських стандартів захисту, то європейськими стандартами захисту прав людини у кримінальному процесі є звід основних принципів забезпечення прав людини, встановлений міжнародними нормативно-правовими актами, які є обов'язковими для виконання всіма національними органами під час здійснення кримінального судочинства, у разі їх ратифікації Верховною Радою України [18, с. 381].

Міжнародні стандарти захисту прав людини в кримінальному процесі можна розподілити на 2 групи: перша стосується захисту прав та свобод потерпілого, друга – підозрюваного, обвинуваченого. Таким чином, розглянемо кожен із них окремо.

На основі аналізу чинного міжнародного та національного законодавства до основоположних стандартів захисту прав потерпілих у кримінальному процесі ми зокрема відносимо: право вільного доступу до правосуддя та справедливий розгляд справи; право та вільний доступ до інформації; забезпечення можливості отримання потерпілим правової, медичної та психологічної допомоги та в цьому контексті забезпечення безпеки потерпілої особи; забезпечення державою відшкодування потерпілому шкоди, завданої кримінальним правопорушенням та похідне звідси забезпечення права на справедливую реституцію жертвам, їх сім'ям або утриманцям; забезпечення державою можливості позасудового врегулювання спорів.

В юридичній літературі немає єдиного підходу до визначення поняття «доступ до правосуддя». За чинним Кримінальним процесуальним кодексом України (далі – КПК України) доступ до правосуддя – це засада кримінального провадження. Зокрема, у ст. 21 КПК України закріплено: «кожному гарантується право на

справедливий розгляд та вирішення справи в розумні строки незалежним і неупередженим судом, створеним на підставі закону...». Стосовно потерпілого, на нашу думку, його право на доступ до правосуддя конкретизується в ч. 2 ст. 55 КПК України: права і обов'язки потерпілого виникають у особи з моменту подання заяви про вчинення щодо неї кримінального правопорушення або заяви про залучення її до провадження як потерпілого. Під час досудового розслідування потерпілий має право на негайне прийняття і реєстрацію заяви про кримінальне правопорушення, визнання його потерпілим, а також він має право на отримання від уповноваженого органу, до якого він подав заяву, документа, що підтверджує її прийняття і реєстрацію (п. 1, 2 ч. 2 ст. 56 КПК України) [10].

Таким чином, право потерпілого на справедливе правосуддя щодо нього включає в себе сукупність таких прав, які визначені чинним КПК України: на негайне прийняття і реєстрацію заяви про кримінальне правопорушення, визнання потерпілим (п. 1 ч. 2 ст. 56 КПК України); отримувати від уповноваженого органу, до якого він подав заяву, документ, що підтверджує її прийняття і реєстрацію (п. 2 ч. 2 ст. 56 КПК України); на відшкодування завданої кримінальним правопорушенням шкоди в порядку, передбаченому законом (п. 10 ч. 1 ст. 56 КПК України); підтримувати обвинувачення в суді у разі відмови прокурора від підтримання державного обвинувачення або зменшення обсягу обвинувачення (ч. 3 ст. 338, ч. 2 ст. 340 КПК України) [10].

Право потерпілого на інформацію має бути нормативно закріплене і забезпечене положеннями міжнародно-правових актів [19, с. 5]. Так, у Декларації основних принципів правосуддя для жертв злочинів і зловживання владою зафіксовано, що жертвам надається інформація про їх роль та обсяг прав, строки проведення і хід судового розгляду, а також про результати розгляду їх справ (п. а ст. 6). Як наголошують науковці, забезпечення особам, які беруть участь у провадженні, права на інформацію при прийнятті у справі рішень, що стосуються їх прав і свобод, є гарантією реалізації права потерпілого на доступ до правосуддя.

Отже, у національному кримінальному процесуальному законодавстві визначається право потерпілого бути повідомленим про свої права та обов'язки, знати сутність підозри й обвинувачення, а також бути повідомленим про обрання, зміну

чи скасування щодо підозрюваного, обвинуваченого заходів забезпечення кримінального провадження та закінчення досудового розслідування (п. 1, 2 ч. 1 ст. 56 КПК України).

Згідно зі ст. 2 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права кожна держава зобов'язується забезпечити будь-якій особі, права і свободи якої порушено, ефективний засіб правового захисту та розвивати можливості судового захисту [20]. Потерпілий має можливість отримати правову допомогу через інститут представництва. Так, відповідно до ч. 1 ст. 58 КПК України у кримінальному провадженні інтереси потерпілого може представляти особа, яка у кримінальному провадженні має право бути захисником. Допомога професійного захисника, залученого для захисту за призначенням у випадках, передбачених КПК України та/або законом, що регулює надання безоплатної правової допомоги, здійснюється за рахунок коштів Державного бюджету України і є безоплатною для підозрюваного, обвинуваченого (ч. 3 ст. 120 КПК України). Водночас потерпілий забезпечується безоплатною правовою допомогою у вигляді представництва лише в окремих випадках. Вбачається, що це положення не відповідає міжнародним стандартам захисту прав потерпілих.

Закріплення міжнародного стандарту забезпечення безпеки потерпілих на рівні національного законодавства є необхідною гарантією, яка створена для того, щоб запобігти випадкам, коли потерпілий відмовляється від дачі показань, надання доказів, участі у провадженні через залякування або погрози з боку правопорушників.

Стосовно забезпечення державою відшкодування шкоди потерпілому, то у п. 10 ст. 56 КПК України, закріплюється право потерпілого на відшкодування завданої кримінальним правопорушенням шкоди, проте на практиці органи відповідальні за виконання вказаного положення стикаються з низкою труднощів. Зокрема це стосується права на відшкодування шкоди завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органу, що здійснює оперативно-розшукову діяльність, досудове розслідування, прокуратури або суду.

Механізм відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, за рахунок коштів Державного бюджету України, на сьогодні законодавчо визначений Законом України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянинові

незаконними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури і суду». Водночас цей закон передбачає можливість реалізації норми цивільного законодавства про відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, за рахунок коштів держбюджету лише у випадку, коли кримінальне правопорушення вчинено спеціальним суб'єктом (працівником правоохоронного органу, прокуратури) й набуло вигляду незаконного засудження, незаконного повідомлення про підозру у вчиненні кримінального правопорушення, незаконного взяття і тримання під вартою тощо. Держава не несе майнову відповідальність перед потерпілими за всі злочини, які залишилися нерозкритими. Положення статті 1177 ЦК України передбачають порядок відшкодування шкоди, завданої лише фізичній особі, яка потерпіла від кримінального правопорушення, тоді як стосовно юридичних осіб держава Україна такого позитивного обов'язку не має. Велика Палата Верховного Суду звертає увагу на те, що Європейський суд з прав людини (далі – ЄСПЛ), дослідивши приписи статті 1177 ЦК України в редакції, що була чинною до 9 червня 2013 року, та статті 1207 цього кодексу, у справах за заявами № 54904/08 і № 3958/13 (поданими потерпілими – фізичними особами, яким держава не компенсувала шкоду, завдану внаслідок кримінального правопорушення) вказав, що отримання відшкодування на підставі зазначених приписів можливе лише за дотримання умов, які в них передбачені, та за наявності окремого закону, якого немає і в якому мав би бути визначений порядок присудження та виплати відповідного відшкодування.

Досліджуючи питання забезпечення права на реституцію, слід зазначити, що згідно із положеннями Декларацією основних принципів правосуддя для жертв злочинів і зловживання владою за відповідних обставин правопорушники чи треті особи, що несуть відповідальність за їх поведінку, повинні надавати справедливу реституцію жертвам, їх сім'ям чи утриманцям (ст. 8). Коли державні посадові особи або інші представники, що діють як офіційні чи напівофіційні, порушують національні кримінальні закони, жертви повинні отримати реституцію від держави, посадові особи чи представники якої несуть відповідальність за завдану шкоду (ст. 11 Декларації). Під терміном «національна установа з прав людини» у міжнародному

праві розуміється орган, що відповідно до конституції або закону створюється урядом і функцією якого визначено захист і забезпечення прав людини [21, с. 281].

Таким чином, повноваження такого органу полягатиме у прийнятті та розгляді скарг що стосуватимуться порушення кримінального процесуального законодавства. Фактично така діяльність повинна вважатись як додатковий державний механізм забезпечення захисту прав особи. З огляду на вказане слід зазначити, що в Україні виконання подібної функції фактично покладено на низку органів – це Уповноважений Верховної Ради України з прав людини та органи прокуратури, проте вважаємо за доцільне створення окремого органу в межах органів виконавчої влади, який здійснюватиме нагляд та контроль за захистом та забезпеченням прав людини під час здійснення правосуддя.

Стосовно забезпечення можливості позасудового розгляду спорів, то до таких способів зокрема ми можемо віднести: медіацію, посередництво, арбітраж. У багатьох країнах світу тривалий час розвивається новий підхід реагування на кримінальні правопорушення – відновне правосуддя як одна з форм неофіційних механізмів врегулювання конфліктів. Цей підхід базується на принципі усунення завданої потерпілому емоційної, майнової та фізичної шкоди. Ефективність відновного правосуддя вже визнана такими країнами, як Нова Зеландія, Норвегія, Німеччина, Франція та Польща, що включили програми відновного правосуддя до кримінального процесу як альтернативу чи доповнення до системи правосуддя [22, с. 261].

В Україні робляться тільки перші спроби до утвердження принципу позасудового розгляду спорів, а тому вітчизняне законодавство повинно містити відповідні положення, які регламентували б умови та порядок здійснення позасудового розгляду спорів, зокрема в кримінальному судочинстві, та відповідного внесення змін до кримінально-процесуальних норм.

Тепер перейдемо до розгляду міжнародно-правових гарантій захисту прав підозрюваного, обвинуваченого. Так основним міжнародним багатостороннім договором, у якому закріплено міжнародно-правові гарантії прав підозрюваного, обвинуваченого в кримінальному провадженні *in absentia*, є Конвенція. Згідно з ч. 3 ст. 6 зазначеної Конвенції, кожний обвинувачений у вчиненні кримінального правопорушення має, зокрема, такі

права: а) бути негайно й детально поінформованим зрозумілою для нього мовою про характер і причини обвинувачення, висунутого проти нього; б) мати час і можливості, необхідні для підготовки свого захисту; в) захищати себе особисто або використовувати юридичну допомогу захисника, обраного на власний розсуд, або – за браку коштів для оплати юридичної допомоги захисника – отримувати таку допомогу безкоштовно, коли цього потребують інтереси правосуддя; г) допитувати свідків обвинувачення або вимагати, щоб їх допитали, а також вимагати виклику й допиту свідків захисту на тих самих умовах, що й свідків обвинувачення [23].

Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ) і Комітет ООН з прав людини наголошують на важливості надання підозрюваному основної інформації, оскільки це захищає їхні права на справедливий судовий розгляд і застерігає від свавільного затримання. Зокрема, Європейська конвенція про захист прав людини (ЄКПЛ) гарантує кожному, хто був заарештований, право на отримання інформації про причини арешту і про будь-яке обвинувачення проти нього, а також право кожного, хто обвинувачується у вчиненні кримінального правопорушення, бути поінформованим про характер і причини обвинувачення. Ці права також були підтверджені Комітетом ООН з прав людини та Генеральною Асамблеєю ООН.

Іншою найважливішою процесуальною гарантією сторони захисту у кримінальному провадженні є забезпечення права на захист. Це право є загальногалузевим і не може бути обмежене (ст. 64 Конституції України). Згідно з ч. 1 ст. 20 КПК України підозрюваний, обвинувачений, виправданий, засуджений має право на захист, яке полягає у наданні йому можливості надати усні або письмові пояснення з приводу підозри чи обвинувачення, право збирати і подавати докази, брати особисту участь у кримінальному провадженні, користуватися правовою допомогою захисника, а також реалізовувати інші процесуальні права, передбачені КПК України. В іспанському кримінальному процесі право на захист виявляється в тому, що захисник має можливість повноцінної участі у збиранні доказів, у слідчих діях, а обвинувачений має право представляти власні джерела доказів і користуватися допомогою судді для отримання інших доказів, які він вважає необхідними для свого захисту [24, с. 17–18].

Право на захист також виражається в тому, що слідчий, прокурор, слідчий суддя, суд зобов'язані роз'яснити підозрюваному, обвинуваченому його права та забезпечити право на кваліфіковану правову допомогу з боку обраного ним або призначеного захисника (ч. 2 ст. 20 КПК України) [10].

Основні положення ООН про роль адвокатів, прийняті Конгресом Організації Об'єднаних Націй з попередження злочинності та поведження з правопорушниками в 1990 р., містять спеціальні гарантії стосовно кримінального судочинства. Зокрема, в п. 5 цього документу зазначено, що «обов'язком урядів є забезпечення того, щоб всі особи негайно при арешті або затриманні при пред'явленні обвинувачення у вчиненні кримінального правопорушення інформувалися компетентними органами про право одержати допомогу адвоката за власним бажанням».

До числа основних процесуальних гарантій сторони захисту у кримінальному провадженні також відноситься право на справедливий розгляд та вирішення справи у розумні строки незалежним і неупередженим судом, створеним на підставі закону (ч. 1 ст. 21 КПК України). Поняття справедливого розгляду вимагає дотримання процесуальної рівності сторін у кримінальному провадженні. Така рівність можлива тільки при змагальній побудові кримінального провадження, яка передбачає, що сторони кримінального провадження мають рівні права на збирання та подання до суду речей, документів, інших доказів, клопотань, скарг, а також на реалізацію інших процесуальних прав, передбачених КПК (ч. 2 ст. 22 КПК України).

ЄСПЛ неодноразово вказував, що органам держави належить вживати позитивних заходів для дотримання вимог справедливого судового розгляду згідно зі Статтею 6 ЄКПЛ, у тому числі шляхом активного забезпечення 18 того, щоб підозрювані були обізнані щодо своїх прав. Хоча текст ЄКПЛ не містить чіткої вимоги, щоб судові органи інформували підозрюваних про їхнє право на захист, цей обов'язок був визнаний ЄСПЛ таким, що передбачається правом на справедливий судовий розгляд, оскільки Конвенція покликана гарантувати права, які не є теоретичними або ілюзорними, але права, які є практичними та ефективними. ЄСПЛ постановив, що це особливо стосується права на захист і права на справедливий судовий розгляд.

Наступною важливою гарантією забезпечення прав сторони захисту є презумпція невинуватості, яка означає, що особа вважається невинуватою у вчиненні кримінального правопорушення і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено у порядку, передбаченому КПК України, і встановлено обвинувальним вироком суду, що набрав законної сили (ч. 1 ст. 17 КПК України). По суті презумпція невинуватості як право обвинуваченого вважається невинним є основною гарантією діяльності сторони захисту, бо завдяки їй сторона обвинувачення суттєво обмежується (хоча і формально) у реалізації права здійснювати обвинувальну діяльність [25, с. 208].

Ще одним принципом захисту прав підозрюваних, обвинувачених у кримінальному процесі є право на доступ до доказів. Відповідно до принципу рівності сторін, на ранніх стадіях кримінального провадження підозрювані мають право на доступ до тих доказів у матеріалах справи, які можуть надати можливість оскарження ними законності свого затримання. Це було підтверджено і ЄСПЛ, і Комітетом ООН з прав людини; це також прямо передбачено в Директиві про право на інформацію в кримінальному судочинстві. Як зазначав ЄСПЛ, право обвинуваченого або підозрюваного на доступ до доказів, що містяться у матеріалах справи на досудовій стадії кримінального провадження впливає з Конвенції – Статті 5 (4) в поєднанні зі Статтею 6 (3)(b), основоположного принципу рівності сторін та юриспруденції ЄСПЛ.

Окрім того, це право включає в себе також можливість збирання доказів своєї невинуватості у інкримінованому особі кримінальному правопорушенні, можливість проведення експертиз тощо.

Проаналізовані вище необхідні мінімальні права підозрюваного в кримінальному процесі в стадії досудового розслідування закріплюються відповідними регламентованими в міжнародно-правових актах процесуальними гарантіями, що діють на всіх етапах кримінального провадження стосовно підозрюваного. Серед основних міжнародних стандартів захисту прав та свобод підозрюваного, обвинуваченого в кримінальному судочинстві зокрема ми виділяємо такі: бути негайно й детально поінформованим зрозумілою для нього мовою про характер і причини обвинувачення, висунутого проти нього; забезпечення

права на захист; право на справедливий розгляд та вирішення справи у розумні строки; презумція невинуватості; право на доступ до доказів.

Таким чином, міжнародне та національне законодавство містить низку визначених стандартів захисту прав осіб у кримінальному провадженні. Досить ефективною та широкою в цьому плані вважається практика ЄСПЛ. Проте, наразі обов'язковість застосування прецедентної практики ЄСПЛ передбачено лише на рівні Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини». Натомість в більшості випадках правоохоронні та судові органи до нього не звертаються та здебільшого у своїй діяльності керуються положеннями КПК України без урахування останньої. Причиною цьому є неповна відповідність національного законодавства міжнародним принципам та стандартам у кримінально-правовій сфері, що потребує подальшого удосконалення.

Висновки

Таким чином, провівши комплексне дослідження міжнародно-правових стандартів захисту прав людини в кримінальному провадженні слід зробити такі основні висновки:

1. По-перше функція захисту у кримінальному провадженні розуміється у широкому та вузькому значенні. У широкому значенні захист – це діяльність, що протидіє неправомірним діям щодо будь-якого учасника провадження і на всіх його етапах. В такому аспекті категорію «захист» необхідно розглядати як мету всієї кримінально-процесуальної діяльності, яка відповідно до ст. 2 КПК України полягає зокрема й у захисті прав, свобод та законних інтересів всіх учасників кримінального провадження. Захист у вузькому значенні – це певний вид кримінально-процесуальної діяльності суб'єктів зі сторони захисту, яка спрямована на спростування кримінального переслідування, виявлення обставин, що спростовують підозру, виправдовують обвинуваченого (підсудного), виключають або пом'якшують його відповідальність, пом'якшують покарання, на охорону особистих та майнових прав, сприяння застосуванню інституту реабілітації, недопущення порушень та необґрунтованих обмежень прав і свобод особи при застосуванні заходів забезпечення кримінального провадження, а також відновлення порушених прав, свобод та законних інтересів суб'єктів захисту.

Цільову спрямованість такої діяльності слід визначати як кримінально-процесуальну функцію захисту.

2. Проаналізувавши наявні в науковій літературі визначення кримінально-процесуальної функції захисту можна виділити такі основні її ознаки: спрямованість на заперечення підозри або обвинувачення; спрямованість на виявлення обставин, що виправдовують обвинуваченого, виключають або пом'якшують його відповідальність, пом'якшують покарання; спрямованість також на охорону особистих та майнових прав осіб, які мають право на захист; спрямованість на сприяння застосуванню інституту реабілітації невинуватого; специфічне коло суб'єктів реалізації функції; можливість використовувати всі вказані у законі заходи та засоби для реалізації функції.

Окрім того слід пам'ятати, що функція захисту стосується в рівних можливостях також потерпілих, свідків, цивільного позивача та відповідача, а також інших осіб, які беруть участь у кримінальному провадженні.

3. Міжнародні стандарти захисту прав людини в кримінальному процесі можна розподілити на 2 групи: перша стосується захисту прав та свобод потерпілого, друга – підозрюваного, обвинуваченого.

На основі аналізу чинного міжнародного та національного законодавства до основоположних стандартів захисту прав потерпілих у кримінальному процесі ми зокрема відносимо: право вільного доступу до правосуддя та справедливий розгляд справи; право та вільний доступ до інформації; забезпечення можливості отримання потерпілим правової, медичної та психологічної допомоги та в цьому контексті забезпечення безпеки потерпілої особи; забезпечення державою відшкодування потерпілому шкоди, завданої кримінальним правопорушенням та похідне звідси забезпечення права на справедливую реституцію жертвам, їх сім'ям або утриманцям; забезпечення державою можливості позасудового врегулювання спорів.

Проаналізовані вище необхідні мінімальні права підозрюваного в кримінальному процесі в стадії досудового розслідування закріплюються відповідними регламентованими в міжнародно-правових актах процесуальними гарантіями, що діють на всіх етапах кримінального провадження стосовно підозрюваного. Серед основних міжнародних стандартів захисту прав та свобод підозрюваного, обвинуваченого в кримінальному

судочинстві зокрема ми виділяємо такі: бути негайно й детально поінформованим зрозумілою для нього мовою про характер і причини обвинувачення, висунутого проти нього; забезпечення права на захист; право на справедливий розгляд та вирішення справи у розумні строки; презумція невинуватості; право на доступ до доказів.

Література:

1. Рогольська В. В. Змагальність у судовому провадженні (за матеріалами діяльності слідчих підрозділів органів внутрішніх справ): дис... канд. юрид. наук: 12.00.09. Дніпропетровськ., 2012. 202 с.
2. Григорчук Є. В. Кримінально-процесуальні функції у світлі оновленого кримінального процесуального законодавства України. *Наука і правоохорона діяльність*. 2013. № 3(21). С. 169–174.
3. Попелюшко В. О. Функція захисту в кримінальному судочинстві України : правові, теоретичні та прикладні проблеми: автореф. дис. дис. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.09. К., 2009. 38 с.
4. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28.06.1996 р. В редакції від 01.01.2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=254%EA%2F96-%E2%F0>.
5. Закон України «Про адвокатуру» від 19.12.1992 року. *Відомості Верховної Ради України*. 2012. № 9.
6. Строгович М.С. Курс советского уголовного процесса: [в 2-х т.]. Москва: Наука, 1968. Т. 1. 470 с.
7. Попелюшко В.О. Функція захисту в кримінальному судочинстві України: правові, теоретичні та прикладні проблеми: Монографія. Острого: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2009. 634 с.
8. Даровских С.М. Функция защиты в состязательном уголовном судопроизводстве. *Актуальные проблемы права России и стран СНГ-2007*: Материалы IX Международной научно-практической конференции 29-30 марта 2007 г. Челябинск: Цицеро, 2007. Ч. III. С. 162-165.
9. Гурджі Ю.О. Проблеми формування і реалізації кримінально-процесуальної активності потерпілого на

досудових стадіях : Автореф. дис ... к. ю. н.: 12.00.09. / Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Х., 2010. 260 с.

10. Кримінальний процесуальний Кодекс України: Закон України від 13.04.2012, № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>.

11. Фріс П.Л. Кримінальне право України. Загальна частина: Навчальний посібник. Київ : «Центр навчальної літератури», 2011. 540 с.

12. Капліна О.В. Міжнародно-правові стандарти захисту прав потерпілих в кримінальному процесі: інтерпретація і проблеми імплементації в національне законодавство України. *Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права*. 2004. № 1-2. С. 223–228.

13. Братко І.В. Особливості імплементації норм міжнародного права. *Актуальні питання публічного та приватного права*. 2015. № 2. С. 113–120.

14. Орзіх М. Міжнародно-правові стандарти і права людини в Україні. *Право України*. 1992. № 4. С. 7–9.

15. Абламський С.Є. Захист прав і законних інтересів потерпілого у кримінальному провадженні : монографія / за аг. ред. О.О. Юхна. Харків : Панов, 2015. 240 с.

16. Шибіко В.П. Проблеми забезпечення прав потерпілого за новим КПК України 2012 року. *Юридичний часопис Нац. акад. внутр. справ*. 2013. № 1. С. 307–313.

17. Уваров В.Г. Застосування практики Європейського Суду з прав людини та норми міжнародних-правових актів в удосконаленні кримінального процесуального судочинства України : монографія / за заг. ред. В.М. Тертишника. Дніпропетровськ, 2012. 268 с.

18. Татаров О.Ю. Досудове провадження в кримінальному процесі України : монографія. Донецьк : Промінь, 2012. 640 с.

19. Кучинська О.П. Поняття гарантій забезпечення прав учасників кримінального провадження. *Адвокат*. 2012. № 7 (142). С. 4–8.

20. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права : міжнар. док. від 16 груд. 1966 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043.

21. Савченко В.А. Кримінально-процесуальні гарантії (за законодавством України). *Прикарпатський юридичний випуск*. 2011. Вип. 1. С. 278–288.

22. Бандурка О.М. Теорія і практика оперативно-розшукової діяльності : монографія. Харків : Золота миля, 2012. 620 с.

23. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод : міжнар. док. від 4 листоп. 1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004.

24. Ромеу Ф. Р. Уголовный процесс Испании: равенство сторон в досудебных стадиях. *Уголовное судопроизводство*. 2012. № 2. С. 4–18.

25. Лобойко Л. М. Кримінально-процесуальні гарантії реалізації змагального методу кримінально-процесуального права. *Правничий вісник ун-ту «Крок»*. Вип. 2. 2007. С. 203–209.